

A. ТӨЛЕБАЕВА

(Корқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда, Қазақстан)

СОПЫЛЫҚ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ПОЭЗИЯДАҒЫ НАСИХАТТЫҚ ХИКМЕТ ӨЛЕНДЕРІ

Аннотация. Мақалада сопылық-философиялық дүниетаным көзқарасы дәстүрінде жырлаған ақындар Қожа Ахмет Иасауи мен Дулат Бабатайұлының өлеңдері талданған.

Тірек сөздер: хикмет дәстүрі, насиҳат өлеңдері, мұсылман, ислам, пайғамбар, ұлттық діл, жалпыадамзаттық гуманизм.

Ключевые слова: традиция хикмета, мусулман, ислам, пророк, национальный менталитет, общечеловеческий гуманизм.

Keywords: tradition Hikmet, muslims, Islam, the prophet, national mentality, universal humanism.

Әлем халықтарының әдебиеті тарихында орта ғасырлардан бері адамгершілік-имандылық тәлім-тәрбиесін нығайтушы сопылық-философиялық поэзия дәстүрі ықпалды орын алғып келеді. Көркем әдебиет шығармаларының тәлім-тәрбиелік, эстетикалық қызметтің қалыптастырған осы сарынды шығармалардың дәстүрі ғасырлар бойы жалғасып бүгінгі заманымызға ұласып отыр.

Хикмет дәстүріндегі насиҳат өлеңдері – ұлттық және жалпы адамзаттық дүниетаным көзқарастарының біртұтастығын танытатын мұралар. IX–X ғасырлардан бастап қалыптаса бастаған ислам діні өркенистінің игі ықпалы осы хикмет дәстүріндегі өлеңдерден байқалды. Адамдардың дүниетаным әлеміне діни-исламдық дүниетаным көзқарастарының тез ықпал етуінің басты себебі – атабабалардың сақталып, жалғасып келе жатқан қасиетті ұстанымдарымен мейлінше үндес сарындағ болуынан еді. Халықтың дүниетанымы – өмірлік шындықтың көркемдік-эстетикалық ойлауға айналуының көрінісі. Хикмет дәстүріндегі насиҳат өлеңдерінде осындай тарихи негізділік сақталды.

Адамгершілік-имандылық тәлім-тәрбиесіне арналған насиҳаттық ойлар хикмет өлеңдерінде басты орын алады. Ұрпактарға жалғасқан этнопедагогикалық-этнопсихологиялық ұлағат жолы – ұрпактардың мәңгілік болашаққа ұласатын өнегелі тағылымын қалыптастыру. Адамгершілік, тәлім-тәрбиесіне арналған дәстүрлі жолында еңбек, шаруашылық, кәсіп түрлерін игеруді де, сөз өнерінің тағылымын түсініп өсүді де, мінез-құлық мәдениеттің жан-жақты менгеруді де ұтындыруы басты ұстаным болды. Адамгершілік-имандылық қасиеттерін үнемі жадқа алғып отыруын, басты назарда ұстаған халқымыздың даналық тұжырымдары мақал-мәтелдерде де байқалды.

Адамгершілік-имандылықты насиҳаттау – әдебиетте де, қоғамдық-әлеуметтік қатынастарда да мол қамтылып келе жатқан өзекті мәселе. Халықтың мақал-мәтелдер де көркемдік ойлаудың дәстүрлі негізі болып бағаланады. Мысалы: «Адам деген – ардақты ат», «Дүниеқор – дүниенің құлы», «Ақылың болса арынды сақта, ар-ұят керек әр уақытта», «Әлсіз адам – сүріншек, ақылсыз адам – еріншек», «Тәнім – жаным садағасы, жаным – арым садағасы», «Адам болып туған соң адам болып өлу лазым», «Адам болатын жігіт: әуелі өз нәпсісін билейді, соナン соң ауылын билейді, соナン соң аймағын билейді» [1, 50-56 бб.]; «Әдет – әдет емес, жөн – әдет», «Өлімнен ұят құшті», «Ашу – дүшпан, ақыл – дос, ақылыңа ақыл қос», «Адамдықтың белгісі – ііліп сәлем бергені, шын достықтың белгісі – көп кешікпей келгені», «Көзі соқырдан қорықпа, көнлі соқырдан қорық», «Аманат, аманатқа қылма киянат», «Мал сақтама, ар сақта», «Бермегенді беріп ұлт», «Таспен ұрганда – аспен ұр», «Қолыңмен істегенді мойныңмен көтер», «Алдына келсе, атаның құнын кешір», т.б. [1, 68-75 бб.].

Хикмет дәстүріндегі насиҳат өлеңдері – адамгершілік-имандылық ұлағаттың тыңдаушылардың, оқырмандардың санасына сіңіретін туындылар. Насиҳат өлеңдерде халық даналығын танытатын мақал-мәтелдердегі, қанатты сөздердегі, шешендік толғаныстардағы ой өрілімдерін ислам діні қағидаларымен тоғыстыра, тұтастыра жырланады. Діл іл тазалығы, ар-ұятты берік сақтау, адалдық, әділдік, жомарттық, қайырымдылық, мейірімділік, еңбексүйгіштік, ауызбірлік, достық, жолдастық, т.б. сан алуан сипатты – ізгілік ұлағаттың ұлықтау насиҳат өлеңдерінде жырланған. Академик З. Ахметовтің осы жанрдағы ойлары әдебиет шығармаларының

тәлім-тәрбиелік қуатын ғылыми тұрғыдан байыптауға дұрыс бағдар береді: «Насихат өлең – уағыздау, ақыл-кеңес айту сарыны басым келетін өлең, қазактың ауыз әдебиеті дәстүріндегі ақындық поэзиясында ете жиң кездесетін өлең-жыр нұсқалары. Насихат өлеңнің таңдаулылары өнеге боларлық, тағылым аларлық, гибраттылық, дидактикалық мәнімен, ойды көркемдеп, нақышты сөздермен жеткізетін бейнелілігімен, тартымдылығымен құнды болған. Насихат өлеңнен сол замандағы қоғамдық қозқарастар, арман-мұраттар, халықтың адамгершілікке, еркіндікке, әділдікке ұмтылысы, жақсы мен жаманды қалай түсінетін айқын танылады. Ақындар поэзиясындағы насихат өлеңнің озық ұлгілері үргін де өзінің тәрбиелік, көркемдік мәнін жойған жоқ, олар оқырмандарды, әсіресе, жастарды адамгершілікке, жақсы мінез бен саналы қылыққа үйретеді» [2, 147 б.].

Адамгершілік-имандылық қағидаларын уағыздау, насихаттау қазақ әдебиетінің орта ғасырлардағы ғұлама ақындары Қожа Ахмет Иасаудың, Ахмет Йүгінекидің, Жүсіп Баласағұнның туындыларында орын алды. Насихат өлеңдерде адамгершілік асыл мұраттарды уағыздады,. адалдық, байыптылық, әділдік, қайырымдылық, т.б. алуан қырлы жақсылықты, дағдыны үлгі-өнеге етіп, насихаттады.

Қожа Ахмет Иасаудың хикметінде адамдардың нәпсіден аулақ болуы насихатталған:

Нәпсіге сен ерік берсөң не тілемес,
Еніресөң де Алла саған мойын бұрмас.
Колға алсаң жаман құстай қолға қонбас,
Колға алып, тұнгі ұқыны төрт бөліндер.

Нәпсі жолына кірген кісі рәсүа болар,
Жолдан азып-тозар, жұртта қалар.
Жатса, тұрса шайтанменен бірге болар,
Нәпсіні теп, нәпсіні теп, ей, патшағар.

Нәпсің сені ақырында торға салар,
Діннен қуып, жақсылықтан ада қылар.
Өлер кезде иманынан жүрдай қылар,
Ақылға ерсөң ит нәпсіден безер болғай.

Күнәң үшін тәуба қылып, жылап жүргіл,
Кетермін деп жол басына барып тұрғыл.
Кеткендерді көріп сен де ғибрат алғыл,
Ғибрат алсаң жатқан жерің болар гүлзар [3, 88-89 бб.].

XV–XVIII ғасырлардағы Қазақ хандығы дәуірінің ақын – діни-исламдық насихат өлеңдері ұлттық діліміздің адамгершілік ұлағатымен баюына зор ықпал жасаған казына. Хикмет дәстүріндегі Дулат Бабатайұлының да біраз насихат өлеңдері бар. «Алладан сұрап иманды», «Пайғамбардың ұлын айтар он бір деп», «Әуелі Алла айталақ», «Иманды бұл дүниеде ер сұрайды», «Ей, мұсылман, қарында», т.б. өлеңдерінде адамгершілік-имандылық насихат уағызы тіл бейнелеулерімен өрнек-телген. «Алладан сұрап иманды» өлеңінде халықтың ортасындағы тұрмыстық-әлеуметтік қарым-қатынастардың аса қадірлісі де, құрметтісі де, ар-ұждан тазалығын биік ұстау керектігі насихатталған. Тіршілік қозғалыстарының барлығында да адамдардың Алланың құдіретін, ислам қағидаларын бағдар-бағыт арқылы өсіп-өркендейтіні жырланған. Фәнидегі жасаған жақсылықтардың да кемшіліктердің де бағасы аңғартылады:

Ахиретке барған жоқ,
Махшар күні болғанда,
Саяал сұрай келгенде,
Жауап таппай тұрғанда,
Тар лахатқа кірген соң;
Қас жаман сол болар,
Намаздығын білмейді,
Белсе білер өлгенде,

Тәнір алдына барған соң,
Сонда бір қас, дүшпанды
Дүшпандемей, не дейміз? [4, 112 б.].

Фәнидегі әрекеттер – тұрмыс қозғалысындағы сан алуан қарама-қайшылықтардың болмысы. Іс-әрекеттердің әділ таразысын жасаушы – Жаратушы Алла. Алланың Елшісі пайғамбар Мұхаммедтің (с.ғ.с.) өнегелі қызметі арқылы бағаланатын саралау жолы да насиҳат өрнегімен жырланған:

.. Құдай жақсы көрер ме,
Шарифатты бұзған соң,
Имансызға бейіш жоқ,
Имандының көнілі тоқ,
Разы болып Құдайға,
Қажылықты қылған соң,
Сол бір жол жігітті
Жол демей, не дейміз?
Оқи білген молдалар,
Санасын біліп мақтанса,
Бейішке кірген мақтансын,
Иманды болып елген соң,
Күнәдан аузын сактаса.
Әулие демей, не дейміз,
Жақыныңа бұрылмай,
Тура сөзін айтқан соң?
Жақсыға өлім сол болар,
Уағдасында тұрмаса,
Жігіт кәміл бітер-ді,
Тәнірім өзі берген соң,
Қиямет күн болғанда,
Сонда халіқ не болар,
Тәнірім қазы болғанда?
Азырақ демін аларсың,
Мұхаммед атты пайғамбар,
Сололлаңи ғалайни уасселәм
Шарафатын қылған соң.
Бұл заманғы билерге
Ахиретте не болар?
Қын демей не дейміз.
Шарифатты сатқан соң,
Адамға кенес не керек? [4, 113-114 бб.].

Дулат ақын патшалық Ресейдің отарлау бұғауына шырмалған қазақ халқының ауыр халін («Замана ақыр болғанда алуан-алуан жан шықты»), әлеуметтік ортасын әділетсіздігімен байланыстырған. Мұнды-шерлі, сыншыл ойларымен қазақ тағдырының ауыр сипаттын жырлаған.

Ай, зар заман, зар заман,
Зарлап өткен су заман.
Артыңа бір қарап кет,
Жақсылар қалған болған соң.
Сөздің басы бисмилла –
Мұсылманның жарығы.
... Бағасы кеткен жігіттің,
Бетінен алар зайдыбы.
Бір Алладан басқаның.
Көпті қылған ғайыбы.
Әуелгі бай жоқ болды.
Сондағы жоқтар тоқ болды.
Жөн білмеген жамандар,

Ел билеген шақ болды.
Көтере алмас билігін
Асқан ұлкен кер болды.
Нистіне қазақтың
Құрылып қойған тор болды [4, 117 б.]

Насихат өлеңдерінде Жаратушы Алланың («Сөз бастайын бисмилла, әуелі Алла, Құдай деп екі дүние айтады жаратқан егіз жұбай деп», «Тоқсан тогыз ақылды өзі білер Құдайым тентек пенен макұлды»), Мұхаммед пайғамбардың елшілігін («Құдайдан соң, жарандар, Мұхаммедті айталаңық»), кәпірлікті, имансыздықты («Өз көнілімен іс қылған кәпірді айтса болмай ма», «Өтірік, жалған сөйлейді, иманына қас кісі, бейішті қайтіп көреді, бұл дүниеден бос кісі») саралайды. Ақын фәнидегі адамзат әрекеттерінің бәріне де Алланың құдіретімен берілетін бағалаулардың болатынын, өмірлік шындық аясында көрсеткен. Бақидағы күнәшарлар тағдырын («Фарасат күні болғанда, тозаққа салар кәпірді», «Өлмеймін деп ойлама, бір көрерсің ақырды», «Ажал келер алдыңдан жаракты жаудай сайланып, Алладан келген өлімді уайым жеп айтпаңыз», «Қайыры жоқ малынның ахиретте шаяндай», т.б.) сыншылдықпен бағалаған. Фәнидегі жалғандықтың ахиреттегі жазалаумен аяқталатыны айқын айтылған. Алланың ақ жолымен айнымаған мұсылмандар мен алдаушылардың өз қасиеттеріне орай бағаланатын тағдырларын егіздей жырлаған. Адамзат ұрпактарының танымы арқылы бағаланатын қайшылықты нәтижеледі сыншылдықпен бағалаған:

1. Иманды бұл дүниеден ер сұрайды,
Тітіреп дәрестізден жер жылайды.
Көп жеген кісі ақысын залым-зұлым,
Бек қысып қабырғаңнан көр сұрайды.
Иманы адал құлдың дайын болар,
Көңілге жамандығы аян болар,
Бұлдаған сүтін-кушін сут қорлықтар,
Көріне өлгеннен соң шаян толар [4, 139 б.]
2. Қанша дәulet бітсе де,
Әлі пенде тойған жоқ.
Пайғамбар мен Шәһәриәр
Уағадан тайған жоқ.
Өзгенің бәрі халатты,
Бір Құдайдан жалған жоқ.
Ыңдырыстан басқа еш кісі,
Бейішке тірі барған жоқ,
Молда болған молдалар,
Молдамын деп мактанба!
Молдалығың сол болар.
Қауындей бөліп жемесен,
Бұйрықсыз ыскат алмасан,
Аят айтқан толымдар,
Алдамшы болған зәлімдер,
Мен өтірік айтпаймын.
Кітаптан қарал көріндер [4, 141-142 бб.]

Пайғамбарлардың, әулие-әнбиелердің адамгершілік-имандылық іс-әрекеттерінің («Қасиетті әулие жоқ, Шайхы менен Нәқыптай, анасын құткен адам жоқ, Жұсіп менен Жақыптай, тілеуі дұрыс пенде жоқ, Аюп менен Сақыптай, Құданың сүйер шын досы молда болған Мұхаммет ұстазға беріп оқытпай») үлгі-өнегесі дәріптелген. Имандылық жолындағы Алланың құлдары мұсылмандардың Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с.) үмбеттері ұрпактарының, салауатты ғұмыр сүретін өнегесін насиҳат еткен:

... Жеті дарияның біреуі,
Көз жеткісіз нұр болар,
Дуа қонса аузыңа,
Айтқан сөзің бұл болар.

Құдай артық жаратқан
Әуелі «қап» пен «нүн» болар.
Жеті дария біреуі
Гаяты ғылым сабыр-ды [4, 140-141 бб.]

Насихат өлеңдер – халықтың, көркемдік-эстетикалық ойлау кеңістігіндегі ежелден қалыптасқан адамгершілік, тәлім-тәрбие ұлагатының көрсеткіштері. Байырғы түріктік және шығыстық, сонымен бірге еуропалық тарихи-мәдени ықпалдастықтар тағылымын бойына сініре қалыптасқан дамыған ұлттық жан ділі әлемі үнемі ұлықталады.

XIX–XX ғасырлардағы және қазіргі XXI ғасырдың басындағы қазақ поэзиясы дамуының әдеби-тарихи сипатынан ұлттық және жалпы өркениеттік көзқарастар тұтастырын танимыз.

Қазақ поэзиясындағы сопылық философияның хикмет дәстүрімен жырланған насихаттық шығармалар әдебиетіміздің жалпыадамзаттық гуманизм мұраттары биіктігіндегі деңгейін байқатады. Адамзатқа ортақ адамгершілік туралы толғаныс насихатын қазақтың тұрмысындағы өмірлік шындық құбылыстарымен сабактастырудан ұлттық діл, сана аясындағы азаматтық-отаншылдық көзқарас іргетасының мықтылығы қөрінеді.

Көрнекті шығыстанушы ғалым, профессор Әбсаттар қажы Дербісөлі қазіргі жаңа әлемдегі жаңа мемлекеттіміз азаматтарына діни-исламдық дүниетанымының тарихи-мәдени қалыптасу жолына ғылыми-танымдық баға береді: «Ислам – салауатты өмірге шақыратын дін. Ислам – ғылым, қайырымдылық, иман, шапағат, мәдениет, өркениет. Қазақстанға Ислам діннің таралғанына да мың жылдан асыпты. Осы уақыт ішінде ол көптеген халықтар санаына бүкіл адамзатқа ортақ биік моральдық құндылықтарды, рухани пәктікті, имандылықты, салауаттылықты етті. Қасиетті Құран Қәриммен бірге қазақ даласына үлкен Ислам өркениеті келді. Ғылым, білім жанданды. Көптеген қалалар салынды. Онда медреселер мен ғылыми ошактар жұмыс істеді. Жергілікті халық арасынан Әбу Нәсір әл-Фараби, Қожа Ахмет Иасауи, Жүсіп Баласағұн, Мұхаммед Хайдар Дулати, Қадырғали Жалайыри секілді терең ойлы – өз шығармаларында гуманизмді марапаттаған ғұламалар шықты. Сол себепті де олар тек қазақ елі немесе Орта Азия ғана емес, бүкіл мұсылман Шығыс мәдениетінің мақтандышина айналды» [5, 6-б.]. Сопылық-философиялық поэзиядағы діни-исламдық насихат өлеңдерінің қалыптасуы мен дамуын осы айтылған жетістіктер нәтижелермен тұтастық түрғысынан бағалаймыз.

Сопылық-философиялық поэзиядағы хикмет дәстүріндегі насихат өлеңдері ғасырлар бойы ұрпақтар тәрбиесіне игі ықпал жасап келеді. Ұрпақтардың өмір шындығы қозғалысындағы қақтығыстардан, қайшылықтардан аман-есен етіп, жаңа, жарқын тұрмыстың белсенді мүшелері болуы үшін насихат өлеңдер үздіксіз жырланады. Бұл – әлемдік әдеби үдерістегі шығармашылық көркемдік жалғастық жолы.

Қорыта айтқанда, қазіргі Тәуелсіз Қазақстанның жаңа әдебиетінде де орта ғасырларда негізі қаланған хикмет дәстүріндегі насихат өлеңдері көркемдік-эстетикалық болмысымен жаңғыра, жалғаса жырлана береді.

ӘДЕБІЕТ

- 1 Қазақтың мақалдары мен мәтелдері. – Алматы: Білім, 2004. – 272 б.
- 2 Әдебиеттану терминдерінің сөздігі / Құраст.: З. Ахметов, Т. Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.
- 3 Иасауи Қожа Ахмет. Диуани хикмет. Ақыл кітабы. – Алматы: Мұраттас, 1993. – 262 б.
- 4 Бабатайұлы Дулат. Шығармалар: Өсінеттама, өлеңдер мен дастандар. 1-кітап; Дулат тағылымы: сын зерттеулер. 2-кітап. – Алматы: Раритет, 2003. – 288 б.
- 5 Дербісөлі Ә. Ислам және заман. – Алматы, 2003. – 560 б.

REFERENCES

- 1 Qazaqtı'ng maqaldarı' men ma'telderı. Almatı': Bilim, 2004. 272 b.
- 2 A'debi"ettanw termi"nderining so'zdigı. Qurast.: Z. Ahmetov, T. Shangbaev. Almatı': Ana tili, 1996. 240 b.
- 3 I"asawi" Qoja Ahmet. Di"wani" hi"kmet. Aqıl' kitabi'. Almatı': Murattas, 1993. 262 b.
- 4 Babatayulı' Dwlat. Shi'gharmalar: O'si"etnاما, o'lengder men dastandar. 1-kitap; Dwlat tagħi'lli'mi': si'n zerttewler. 2-kitap. Almatı': Rari"tet, 2003. 288 b.
- 5 Derbisalı A'. I"slam ja'ne zaman. Almatı', 2003. 560 b.

Резюме

A. Толебаева

(Кызылординский государственный университет им. Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан)

СТИХОТВОРЕНИЯ В ТРАДИЦИЯХ ХИКМЕТА В СУФИЙСКО-ФИЛОСОФСКОЙ ПОЭЗИИ

В статье анализированы стихи поэтов Ходжа Ахмета Иасауи, Дулата Бабатайулы воспеты по традиции суфийско-философском мировоззренческого взгляда.

Ключевые слова: традиция хикмета, мусульман, ислам, пророк, национальный менталитет, общечеловеческий гуманизм.

Summary

A. Tolebayeva

(Kyzylorda state university of Korkyt Ata, Kyzylorda, Kazakhstan)

HIKMET'S POEMS IN THE TRADITION OF SUFI POETRY AND PHILOSOPHICAL

In the article analyzed verses of the poets of Khodja Akhmet Iassau, Dulat Babatauly sung by tradition sofiysko-philosophical philosophical view.

Keywords: tradition Hikmet, muslims, Islam, the prophet, national mentality, universal humanism.